

УДК 338.432:330.341
© 2012

Д.Ф. Крисанов,

*доктор
економічних наук*

Л.О. Удова,

*кандидат
економічних наук
Інститут економіки
та прогнозування
НАН України*

О.М. Варченко,

*доктор
економічних наук*

А.С. Даниленко,

*член-кореспондент НААН
Білоцерківський
національний аграрний
університет*

ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ В АГРОСФЕРІ УКРАЇНИ

Систематизовано передумови, чинники та рушійні сили, що спонукають до поширення процесів глобалізації в аграрному секторі економіки. Проаналізовано наслідки трансформацій в структурі підприємств і ОСГ, а також обґрунтовано пропозиції з їх пом'якшення та унеможливлення повторень.

Трансформація різних взаємозв'язків і взаємозалежностей, тісне переплетіння природних, економічних, соціальних, демографічних й ін. процесів, виникнення нових видів людської діяльності, вдосконалення та розширення відносин між країнами, соціальними групами і верствами населення, прискорення змін у політичному, культурному й навколишньому середовищі, а також багато інших чинників, що виходять за межі локальних сфер і національних кордонів, стали виявом такого цілісного та багатопланового явища, як глобалізація. Різні форми, види та напрями цих процесів відображають лише конкретні аспекти й окремі складові глобалізації, дослідження та оцінювання яких, на думку багатьох учених [18], доцільно розглядати та аналізувати через призму галузевих змін і трансформацій.

Об'єктивний характер глобалізації зумовлюють кілька груп чинників [13], а саме: економічні, пов'язані з інтернаціоналізацією світової економіки; техніко-технологічні (рівень НТП, розвиненість інформаційних технологій); соціальні (обмеженість соціуму землею кулею); політичні (розвиненість держав, над- і міждержавних зв'язків); екологічні (індустріалізація, активізація втручання в природу, урбанізація, що мають не лише регіональний, а й глобальний характер).

Зважаючи, що об'єктом дослідження є процеси трансформації, які відбуваються під впливом глобалізації в аграрному секторі країни, особливу увагу слід звернути на економічну складову цього процесу. За В.Г. Воронковою, економічна глобалізація — це формування глобальних ринків і стратегій поведінки, корпо-

рацій та міжнародних фінансово-економічних інститутів, перспектив формування принципово нових економічних відносин і типів господарств [3]. Тому потрібно проаналізувати виклики, ефекти й наслідки, якими супроводжується введення світової і національних економік у глобалізаційні процеси.

Глобалізаційні процеси відбуваються у сукупності з інституційними, економічними, соціальними та ін. змінами. У деяких випадках ці зрушення відбуваються в одному напрямі, чим підсилюється кінцевий результат впливу кожної складової, тобто має місце синергетичний ефект, а в інших, — різноспрямований або навіть суперечливий характер трансформацій матиме наслідком як гальмування позитивних, так і поглиблення негативних змін.

Аналіз досліджень і публікацій. Різні аспекти глобалізації досліджували О. Білорус, В. Власов, В. Геєць, Ю. Пахомов, Б. Юськів [1, 2, 5, 14, 18] та ін., проблеми розвитку аграрного сектору економіки — О. Онищенко, І. Прокопа, П. Саблук, О. Шпичак, В. Юрчишин [7–9, 16, 17] та ін. Однак посилення залежності розвитку вітчизняного аграрного сектору від глибини, темпів і масштабів глобалізаційних процесів та впливу ендегенних чинників потребує ґрунтовнішого дослідження змін і зрушень, які відбуваються унаслідок цього, та оцінювання його внеску в розв'язання проблем продовольчої безпеки країни.

Результати досліджень. Відповідно до прийнятих підходів, глобалізація породжує виклики та зміни або сприяє прискоренню їх поширення на ін. країни чи території. До найвідоміших викликів глобалізації належать: високі тем-

пи приросту населення на планеті; поширення фінансово-економічної кризи; загострення екологічних проблем на земній кулі; формування глобальних продовольчих ринків, включення в його цінові та ін. коливання регіональних, національних і місцевих ринків; збільшення розриву між рівнями соціально-економічного розвитку індустріально розвинених і відсталих країн, столичних і периферійних регіонів, міських і сільських поселень, між доходами багатих і бідних верств суспільства; посилення дефіциту продовольства у світі та загрози агропродовольчої кризи в багатьох країнах; розширення масштабів голоду (кількість голодуючих у світі перевищує 1 млрд осіб); загострення соціально-економічних, демографічних, проблем розселення, роздрібнення поселенської мережі та посилення соціально-просторової ізоляції сільської місцевості, повсюдне зниження ефективності управління сільським розвитком; збільшення кількості й нарощування масштабів діяльності агрохолдингів, що супроводжується хижацьким використанням і виснаженням природних ресурсів сільської місцевості, збідненням та руйнацією її соціально-демографічної складової; розширення масштабів діяльності та нарощування обсягів виробництва продукції транснаціональними корпораціями, що супроводжується скороченням агропродовольчого сектору в країнах, куди вони прямили.

За визначенням російських учених [11], сучасні механізми глобалізації передбачають такі основні форми і напрями:

прямі іноземні інвестиції в національну економіку, зокрема створення компаній, які впроваджують нові зарубіжні технології та імпортує дефіцитну сировину для розширення виробничих потужностей; торгівлю інтеграцію країн, що обмежує вплив протекціонізму, який виявляється через систему тарифів (податків на імпорт і експорт), квот, субсидій та ембарго, під час експорту й імпорту продукції; процеси злиття або поглинання компаній у таких формах: горизонтальна, вертикальна, паралельна.

Слід проаналізувати можливі канали та механізми впливу глобалізаційних процесів на їхній розвиток, а також відстежити структурні трансформації, що відбуваються в основних секторах агропродовольчого комплексу України. При цьому треба зауважити, що тісна залежність використання потенціалу підприємств харчової промисловості від забезпечення їх продовольчою сировиною спонукає до диференціації агропродовольчих підприємств за рівнем товарності виробництва та оцінювання їх реальної вартості у забезпечення продовольчої безпеки країни.

Через те, що нині вирощується дві третини від обсягу сільськогосподарської продукції, яку зібрали в 1990 р., підприємства одного продуктового профілю стали постійними конкурентами на ринку продовольчої сировини і використовують усі можливості для максимального забезпечення своїх виробничих потужностей вхідними ресурсами, а саме: розширенням «сировинних зон», підвищенням закупівельних цін на сировину, створенням власних заготівельних підрозділів; переходом на договірні відносини з агропродовольчими підприємствами, «витискуванням» через використання різних способів конкурентів із їх власних «сировинних зон» і т.ін. Одночасно їх потрібно розглядати як передумови та різнопланові доповнення до поширення і накладання глобалізаційних процесів на розвиток аграрних та переробно-харчових підприємств. Наслідком цього, з одного боку, є активізація різноспрямованих змін безпосередньо в агропродовольчому комплексі, а з другого, — ускладнення процесу відстежування та оцінювання безпосереднього впливу глобалізації на ці зрушення.

Згідно зі статистичними даними у 2010 р. було вироблено валової продукції сільського господарства за усіма категоріями виробників (у цінах 2010 р.) на 195 млрд грн [10], а промисловості з виробництва харчової продукції, напоїв і тютюнових виробів — на 193 млрд грн [12]. Продукція сільського господарства за виробниками розподілялась так: сільськогосподарські підприємства (СГП) 44,9% (у т.ч. державні 1,1%, недержавні — 43,8%, з них фермерські господарства 5%), а решта — господарства населення — 55,1% [10]. За експертними оцінками [6], у групі господарств населення (ГН) домінують становище належить особистим селянським господарствам (ОСГ), які виробили 32,3%, а на ін. учасників (підсобні господарства, дачні кооперативи, колективне господарство та садівництво) — 22,8%. Є досить підстав стверджувати, що в останній підгрупі найдрібніших виробників практично вся продукція спрямовується на задоволення власних потреб, а в групі ОСГ — не менше половини зібраної продукції реалізується на ринку або ж надходить на переробно-харчові підприємства. Отже, на особливу увагу заслуговують трансформації, що відбувалися у 2000-ні роки в групах СГП та ОСГ. Проте треба врахувати, що в цих групах зрушення відбувалися за домінують ролі ендогенних чинників, а в харчовій і тютюновій промисловості — із реальним впливом іноземних інвестицій як однієї зі складових механізму входження та поширення глобалізаційних процесів на вітчизняний агропродовольчий комплекс.

Механізми глобалізації реалізуються у

1. Динаміка і структура зайнятості економічно активного населення України, тис. осіб*

Види економічної діяльності	2000	2005	2009	2010	2011	2011 до 2000 у %, раз
Усього за видами економічної діяльності	20175,0	20680,0	20191,5	20266,0	20324,2	100,7
у т.ч.						
харчова і тютюнова промисловість	608,2	582,5	390,0	387,4	378,0	62,2
сільське господарство, мисливство, лісове господарство	4334,1	3986,3	3131,0	3094,5	3410,3*	78,7
з них:						
у сільськогосподарські підприємства	3189,3	1220,1	612,9	511,3	804,4*	25,2
самозайняті у сільській місцевості	1144,8	2766,2	2518,1	2583,2	2605,9	у 2,3 р.б.
Довідково:						
агропродовольчий комплекс, всього	4942,3	4568,8	3521,0	3481,9	3788,3	76,7
% (п. 6: п. 1)	24,5	22,1	17,4	17,2	18,6	-5,9 в.п.

* Зокрема рибальство, рибництво.
Джерело: Економічна активність населення України за відповідні роки: Стат. зб. — К.: Державна служба статистики України; Праця України за відповідні роки: Стат. зб. — К.: Держстат України.

формі переміщення прямих іноземних інвестицій, зокрема валюти, технологій, устаткування, технічної документації, ноу-хау, інновацій, навчання місцевого персоналу на зарубіжних підприємствах і т.ін. На вітчизняних підприємствах з іноземними інвестиціями відбувається модернізація основних засобів, упровадження сучасних технологій виробництва продукції, формування персоналу, що відповідає технологічним вимогам тощо. Внаслідок цього забезпечується перехід від капіталомісткого до технологічно та інноваційно ємного виробництва, випуск нових видів продукції, впровадження сучасних систем їхньої доставки та реалізації. Водночас, оскільки такі зміни відбуваються на підприємствах, які зацікавили іноземних інвесторів, то, з одного боку, виникають ризики та проблеми до моменту узгодження всіх складових і темпів модернізації в єдиному інвестиційно-інноваційному процесі, а з другого, — поява в агропродовольчому комплексі острівців сучасних високотехнологічних та аграрно-інноваційних виробництв провокує виникнення так званих асиметричних шоків унаслідок того, що підприємства з національним капіталом залишаються фактично в законсервованому стані, використовують застарілі технології вирощування агросировини, випускають застарілий асортимент харчової продукції, конкурентоспроможність яких знижується. Отже, виникають об'єктивні передумови поглиблення розриву між підприємствами з національним та іноземним капіталом за основними параметрами: наявністю або відсутністю сучасних систем організації агропродовольчого виробництва за принципом «з лану до столу», станом і зноше-

ністю основних засобів, рівнем технологічності виробництва, масштабами використання інновацій, наявністю або відсутністю систем управління якістю, безпечністю, екологічним управлінням, асортиментом продукції та її конкурентоспроможністю на ринку і т.ін.

У сільському господарстві України на тисячу аграрних підприємств припадає 15 агровиробників з іноземними інвестиціями, а у харчовій та тютюновій практично стільки ж, але на 100 підприємств більше. Середній обсяг інвестицій на 1 підприємство в сільському господарстві практично наближається до 1 млн дол. США, а в харчовій та тютюновій промисловості — перевищує 2,6 млн. Отже, роль іноземних інвестицій у поширенні глобалізаційних трансформацій на вітчизняне сільське господарство надзвичайно обмежена і має прямий стосунок лише до суб'єктів господарювання, які поряд з національним капіталом успішно залучили та використовують зарубіжний у формі «спільне підприємство» (СП). Вітчизняні співвласники передають СП землю та майно на обумовлений строк і до виконання сільськогосподарських робіт залучають місцеве населення, а зарубіжний співзасновник — постачає техніку, впроваджує інтенсивні технології, закуповує високоякісний посадковий матеріал та агрохімікати для забезпечення виробництва аграрної продукції, а прибутки розподіляються між співзасновниками згідно з установчим договором. Така форма спільного господарювання довела свою доцільність та ефективність [4] і має перспективу.

У харчовій та тютюновій промисловості вплив іноземних інвесторів значно глибший та

2. Динаміка діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання*

Форма господарювання	2000	2002	2005	2008	2009	2010	2011	2011 до 2000 у %, раз	Довідково (2011 р.)					
									сільськогосподарськя угіддя, тис. га	чисельність зайнятих, тис. осіб	чистий дохід, млн грн	прибуток, збиток (-), млн грн	рівень рентабельності, %	
Усього	-	60910	57877	59059	57152	56493	56133	92,7	18455,8	509,5	96885,0	20239,7	26,4	
Господарські товариства	7912	9337	7900	7879	7819	7769	7757	98,0	11151,9	322,5	66418,0	13651,4	25,9	
Приватні підприємства	-	4116	4123	4326	4333	4243	4140	100,6	4954,2	102,9	21368,0	5360,4	33,5	
Виробничі кооперативи	3504	2111	1521	1101	1001	952	905	у 3,9р.м.	788,9	29,6	2634,3	353,9	15,5	
Фермерські господарства	38428	42774	42447	43894	42101	41726	41488	108,0	4282,0	99,9	13935,5	3428,5	32,6	
Державні підприємства	-	570	386	354	345	322	311	54,6	631,1	24,3	1701,9	46,3	2,8	
Підприємства інших форм господарювання	-	2002	1500	1505	1553	1481	1532	76,5	929,7	30,3	4762,8	827,7	21,0	
Довідково:														
Площа сільськогосподарських угідь сільськогосподарських підприємств, тис. га	29878,0	26933,3	22116,7	21019,3	20864,4	20589,0	21107,4	70,6	-	-	-	-	-	-

*Джерело: Складено і розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

обсяговий зважаючи на те, що частка підприємств з іноземними інвестиціями за видами економічної діяльності коливається в межах 8–75% (у сільському господарстві — 1,5%). Однак трансформації, які відбуваються в переробній сфері АПК під впливом глобалізаційних процесів, доцільно аналізувати за агропродуктовими підкомплексами, тобто у поєднанні з виробництвом продовольчої сировини.

Структурні трансформації у будь-якій галузі розпочинаються зі здійснення її реорганізації безпосередньо на підприємствах і супроводжуються різними змінами у структурі персоналу та його перепідготовці. Масштаби зрушень у зайнятості в аграрній та переробній сферах АПК наведено в табл. 1. Так, різнопланові трансформації в агропродовольчому комплексі мають тривалу історію і ще триватимуть. Зайнятість у АПК є своєрідним індикатором ефективності організаційних, технологічних, маркетингових, логістичних та інших новацій. Водночас відбуваються трансформації якісних і кількісних параметрів підприємств, одним із результативних показників яких і виступає динаміка чисельності персоналу, що, як правило, скорочується. Збільшення спостерігається лише в групі самозайнятих, однак пояснюється це тим, що звільнені з сільськогосподарських підприємств працівники переважно проживають у сільській місцевості і влаштуватися на оплачувану роботу не мають реальної можливості. Ось чому статистичні організації їх зараховують до самозайнятих, щоб не обтяжувати статистику щодо безробітних.

Розрахунки, наведені у табл. 2, свідчать про те, що за 2000-ні роки найбільш глибокі зрушення відбулися в підгрупі виробничих кооперативів — їх чисельність зменшилася майже вчетверо. Поширення кооперативного руху на країні, які відроджують національну економіку після руйнації або застою, є загальносвітовою тенденцією, але в аграрному секторі України спостерігається негативна тенденція. Причини цього явища пов'язані з особливостями вітчизняної сільськогосподарської кооперації, а саме: вона, за великим рахунком, не виконує тих завдань, які на неї покладаються. Серед таких завдань на першому місці стоїть об'єднання дрібних виробників агропродукції в кооперативи для захисту їх економічних інтересів на основі встановлення рівноправних відносин з ін. учасниками агропродовольчого ланцюга. Однак більшість кооперативів такими вважалися лише за формою, а не за змістом, і, фактично, реалізували свої наміри з нарощування власного капіталу. Після перереєстрації значну частину кооперативів було реорганізовано в інші організаційно-правові форми або взагалі ліквідовано і знято зі статистичного та податкового обліку.

3. Динаміка особистих селянських господарств (ОСГ) із забезпеченості земельними ресурсами та худобою за роками

Показник	2000	2005	2009	2010	2011	2011, до 2000 у %, раз
Усього земель, тис. га	43057,8	42985,8	42813,7	41576,0	41557,6	96,5
Загальна площа земельних ділянок ОСГ, тис. га	6742,0*	6760,1	6560,5	6655,4	6458,1	95,8
У т.ч.:						
для ведення особистого селянського господарства	3568,0*	3060,4	2879,1	2873,9	2730,9	76,5
для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	2307,0*	2796,2	2740,5	2841,8	2819,9	122,2
Чисельність худоби, тис. гол.:						
великої рогатої худоби	3596,0*	3306,0	2652,2	2454,2	2383,7	66,3
з них:						
корів	2641,0*	2348,4	1804,0	1727,3	1676,8	63,5
свиней	4085,0*	3504,8	3311,3	3319,3	3045,4	74,6
У % до загальної чисельності						
у господарствах населення:						
великої рогатої худоби	82,0	82,0	82,9	82,7	80,4	-1,6
з них:						
корів	85,0	85,0	84,6	84,6	83,6	-1,4
свиней	78,0	78,0	77,6	76,6	73,2	-4,8
Довідково:						
Загальна чисельність ОСГ, тис. од.	5110,0*	4915,3	4612,1	4540,4	4359,0	85,3
Площа сільськогоспо- дарських угідь громадян для товарного виробництва, тис. га	2306,7	8351,4	9213,7	9412,3	9471,9	у 4,1 р.б.

* Визначено експертним шляхом.

Довідково: У 1990 р. загальна площа сільськогосподарських угідь в особистих підсобних господарствах з урахуванням ділянок для будівництва й обслуговування житлового будинку та господарських будівель становила 2476,4 тис. га.
Джерело: Розраховано за даними: Сільське господарство України за вказані роки: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2005–2011; Соціально економічне становище сільських населених пунктів України: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2001. — С. 52–54.

Згортання кооперативного руху в аграрній сфері пов'язане також із декларативними програмами його розвитку, які проголошувалися вищими державними органами, але при цьому реальної підтримки йому не надавалося. Крім цього, посередницькі структури, що реєструвалися як виробничі кооперативи, фактично стали додатковою ланкою у відносинах сільгоспвиробників з переробниками продовольчої сировини і привласнювали собі кошти державної підтримки дрібних агровиробників.

Практично дворазове скорочення кількості державних підприємств пояснюється переважно внутрішніми чинниками: за кожної зміни влади в державі посилюється тиск на державні підприємства з метою реорганізації, роздержавлення та привласнення їхніх земель фізичними особами та окремими структурами, які мають необхідні важелі впливу. Ситуація у цій підгрупі настільки загострилася, що постало питання про існування та збереження дослідних господарств аграрних університетів і науково-дослідних установ, що належать до сфери аграрної науки [15]. Інший полюс представлений фермерськими господарствами (ФГ), пік кількості яких було відзначено у 2008 р. — 43,9 тис. од. (на 14,2% більше ніж показник 2000 р.). На відміну від попередніх (рентабельність кооперативів у 2011 р. становила 15,5%, а держгоспів — 2,8%), ця форма є найбільш високо-рентабельною (32,6%) і тому це один із чинників їх живучості, а також певного поширення у регіонах. Однак незначні зміни і тенденція до зменшення кількості ФГ свідчать про доволі нестабільне становище їх значної частини, високу залежність від мінливої економічної ситуації, а особливо — для етапу рецесії.

Привертає увагу той факт, що за 2000-ні роки обсяги сільськогосподарських угідь у групі СГП зменшилися більше ніж на 9 млн га (31,1%).

Одна з важливих причин — реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств (КСП): у 1998 р. їх налічувалося 10,5 тис. од., а у 2004 р. — 670 од., подальшої статистики немає. Як правило, будь-яка реорганізація, незалежно від внутрішніх чинників та зовнішніх рушійних сил, пов'язана з переходом на сучасні організаційно-правові форми та форми господарювання, і це супроводжується переважно зменшенням чисельності персоналу та основних засобів, зокрема сільськогосподарських угідь. Роль глобалізації полягає в пришвидшенні трансформації зовнішніх щодо СГП інституціональних, економічних, соціальних та інших умов їх діяльності, а отже, цілеспрямованому пошуку підприємствами адекватних економічній ситуації форм організації та господарювання, а також вилучення зайвих або ж гальмівних елементів і структур.

Трансформації в ОСГ (табл. 3) супроводжуються зменшенням кількості ОСГ і стабілізації площ сільськогосподарських угідь посиленням диференціації між двома основними підгрупами: зорієнтованими на забезпечення задоволення лише власних потреб у продуктах харчування та зорієнтованими переважно на виробництво товарної продукції. За збереження використовуваних ОСГ земельних угідь їхній внесок у формування продовольчих ресурсів і забезпечення продовольчої безпеки країни змінюватиметься незначно. На нашу думку, така ситуація збережеться і в наступні 10–15 років.

Отже, з одного боку, глобалізація сприяє пришвидшенню позитивних змін у структурі і розмірах підприємств та формах їх власності, а з другого, — супроводжується виникненням низки негативних наслідків, які необхідно своєчасно розпізнавати та застосовувати запобіжні заходи.

Висновки

Залучення аграрного сектору економіки України в глобалізаційні процеси має об'єктивний характер, під впливом яких відбуваються різнопланові трансформації в економіці, галузях вітчизняного АПК, потенціалі підприємств, що породжує цілий спектр змін широкого діапазону з суперечливими наслідками. За нинішніх умов загострюється необхідність пом'якшення негативних наслідків глобалізації

для агротоваровиробників і мінімізації чи унеможливлення їх вияву в майбутньому. Для цього треба запровадити моніторинг, систематизувати й аналізувати позитивний досвід провідних країн у цій сфері та з урахуванням вітчизняної специфіки формувати дієві державні програми, реалізація яких спрямована на запобігання виникненню загроз і небезпек, зокрема в економічній та продовольчій.

Бібліографія

1. Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія/О.Г. Білорус. — К.: ВО «Батьківщина»,

2001. — 300 с.

2. Білорус О.Г. Глобальна продовольча безпе-

ка: Монографія/О.Г. Білорус, М.В. Зубець, П.Т. Саблук, В.І. Власов. — К.: ННЦ ІАЕ, 2009. — 480 с.

3. *Воронкова В.Г.* Місце і роль України в глобалізаційних процесах сучасності/В.Г. Воронкова/Гуманітарний вісн. ЗДІА. — Вип. 37. — 2009. — С.16–32.

4. *Дмитрук Б.П.* Спільне підприємство в сільському господарстві: навч. посіб./Б.П. Дмитрук, Н.Я. Пітель, С.М. Подзігун. — К.: Центр учб. літри, 2007. — 231 с.

5. *Економіка України: Підсумки перетворень та перспективи зростання/За ред. В.М. Гейця.* — Х.: Форт, 2000. — 392 с.

6. *Крисанов Д.Ф.* Розвиток особистих селянських господарств України в умовах глобалізації: виклики, наслідки та результати діяльності/Д.Ф. Крисанов, Л.О. Удова//Вісн. Сумськ. НАУ. Серія: фінанси і кредит. — 2012. — № 1 (32).

7. *Онищенко О.М.* Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи/О.М. Онищенко. — К.: ІЕ НАНУ, 2003. — 100 с.

8. *Прокопа І.В.* Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку/І.В. Прокопа, Т.В. Беркута. — К.: ІЕП НАНУ, 2001. — 240 с.

9. *Саблук П.Т.* Глобалізація і продовольство: Монографія/П.Т. Саблук, О.Г. Білорус, В.І. Власов. — К.: ННЦ ІАЕ, 2008. — 460 с.

10. *Сільське господарство України за 2010 рік.*

Стат. зб. — К.: Держстат України, 2011. — 385 с.

11. *Соболев О.С.* Процессы глобализации мировой экономики и их влияние на ВВП развивающихся стран, России и агропродовольственный рынок/О.С.Соболев//Глобализация и аграрная экономика России: тенденции, возможные стратегии и риски. — М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2011. — С. 5–7.

12. *Статистичний щорічник України за 2010 рік.* — К.: Держстат України, 2011. — 560 с.

13. *Тихомирова Є.Б.* Паблік рилейшнз у глобалізованому світі/Є.Б. Тихомирова. — К.: Наша культура і наука, 2004. — 489 с.

14. *Цивилизационная структура современного мира: в 3-х т./под ред. Ю.Н. Пахомова, Ю.В. Павленко.* — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2006. — 685 с.

15. *Чопенко В.* «Моя твоя не поміає»/В. Чопенко//Дзеркало тижня. — 2012. — № 22 (70). — С. 1, 8.

16. *Шпичак О.М.* Реалізація продукції особистими селянськими господарствами — витрати, ціни, ефективність/О.М. Шпичак, І.В. Свиноус. — К.: ІАЕ УААН, 2008. — 321 с.

17. *Юрчишин В.В.* Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох/В.В. Юрчишин. — К.: Наук. думка, 2009. — 366 с.

18. *Юськів Б.М.* Глобалізація і трудова міграція в Європі/Б.М. Юськів. — Рівне: видавець О.М. Зень, 2009. — 476 с.